

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАДУНАЙСЬКОЇ СІЧІ НА ПОЧАТКУ XIX ст. ТА ПОВЕРНЕННЯ ЗАДУНАЙЦІВ У МЕЖІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 1828 р.

На початку російсько-турецької війни 1828-1829 років сталася подія, яка викликала бурхливу реакцію урядів Росії та Туреччини і вплинула на хід перших військових операцій. Незважаючи на те, що більшість запорозького козацтва, що мешкало за Дунаєм, не мало намірів повертатися на батьківщину, перехід Задунайського Коша в межі російської держави все таки відбувся. З переходом козаків до Росії Османська імперія втратила стратегічну ініціативу, а російська держава підкріпила авторитет визволительки християнських народів проти мусульманського світу, зміцнила позиції армії, укріпила кордони і головне – позбулася Задунайської Січі, небезпечної для абсолютистської монархії у всіх відношеннях. Своїм поверненням до Російської держави частина задунайського населення наразила на смертельну небезпеку тих, хто не побажав повернутися на батьківщину і фактично сприяла ліквідації козацької вольниці за Дунаєм. Що ж змусило задунайців перенести козацький Кіш до Росії?

На початку XIX ст. Задунайська Січ переживала глибоку кризу, яка охопила як задунайське козацтво, так і все населення, що знаходилося під юрисдикцією Коша. Саме криза Задунайської Січі, про наявність якої свідчать вкрай загострені економічні, соціальні, політичні суперечності серед задунайців, породила новий тип козаків, для яких тиск з боку Росії та Туреччини в умовах підготовки війни став вирішальним. Тому питання про причини переходу задунайців у межі Російської держави практично зводяться до питання про причини кризи Січі і витоки нового типу козацтва.

У 20-ті роки XIX ст. соціальний склад задунайського населення був дуже різноманітний як за походженням козаків, так і за майновим станом та статусом в Коші. Аналіз документів, що зберігається у фонді “Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора”, дає підстави поділити задунайське козацтво на декілька категорій. Таку спробу зробив В.Голобуцький [5, с.213-214]. Він називає 16 різних категорій населення Задунайської Січі, серед яких найбільшою і найвпливовішою була категорія, представлена запорозькими козаками та їх дітьми. До складу задунайського суспільства входили піддані і колишнього Королівства Польського, зайшли в Молдову чорноморці, малоросійські та донські козаки, представники різних верств населення Молдовського князівства, втікачі з Австро-Угорщини та інші. Однак це звичайно далеко

не всі. Багато втікачів – селян-кріпаків, державних селян, військових поселенців, дезертирів, тих, хто якось завинив у своїй державі і тікав від переслідувань, не фігурували в жодних офіційних документах. Вони приховували своє походження і по можливості уникали будь-якого перепису. Це ускладнює вивчення соціального складу Січі і вносить багато плутанини. Крім того, частина населення Задунайської Січі юридично не належала до козацтва. Це мешканці слобод – сімейні люди некозацького стану, які жили на території Січі і підлягали її юрисдикції. Вони сплачували податки Туреччині, через що звалися райєю, як і все податне християнське населення Османської імперії. До запорозької райї необхідно включити і найманих робітників, які не належали до козацького товариства. Більшість населення запорозької райї складали українці, меншу частину становили представники інших національностей православного віросповідання.

Всі категорії можна умовно об'єднати в дві групи. Першу групу становили “старі” козаки – задунайці, які мають прямий зв'язок з колишнім запорозьким козацтвом. Це ті запорозькі козаки, які після ліквідації Запорозької Січі “подалися за Дунай”. Причому, в Туреччину пішла особлива категорія запорожців: “Отамани... роз'їхалися по зимівниках, а сірома безвісти розбрелася”. Саме ця сірома “із усіх 40 куренів... забралася вся під турка”[2, с.51-53]. До цієї групи включаємо і чорноморських та малоросійських козаків, які до 1775 р. перебували на Січі, а за Дунай потрапили вже після першої хвилі переселенців. Сюди відносимо і дітей запорожців, які народилися в Україні і виховувалися за звичаями запорозького лицарства.

Другу групу складали втікачі з Російської імперії, перехід яких не пов'язаний з подіями 1775 р. на Запорожжі. Переважно це селяни-кріпаки, державні селяни, військові поселенці, дезертири, козаки з Дону, міщани, священики – всі ті, хто шукав кращої долі за Дунаєм чи втікав від переслідувань. Сюди ж слід включити і дітей, народжених “в турецькій області” від батьків українців та представників інших держав, які шукали захисту і порятунку серед задунайських козаків.

Остання група становила нове покоління Задунайської Січі. Так звані “молоді” козаки різнилися за походженням і про запорозьке козацтво з його традиціями мали загальне уявлення. Козаками вони стали вже за Дунаєм, на Січі. Відсутність випробуваних часом суворих правил та, навіть, спеціальних процедур під час прийняття до козацького середовища давала можливість практично всім бажаючим записатися до козацького куреня чи оселитися в “запорозькій” слободі і поповнити ряди райї. Але хоч новоприбулі і називали себе козаками, рідко хто з них ставав справжнім запорожцем. Втікачі переважно селилися недалеко від Січі, заводи-

ли господарство, сім'ю і професійними вояками ставати не збиралися. Їх повністю задовольняв такий стан речей, коли можна було вільно займатися господарством та отримувати з цього прибутки. Якби була можливість все це мати на батьківщині, вони б не опинилися за Дунаєм. До того ж “молоді” козаки повністю не поривали зв'язків з рідними, близькими людьми, що залишилися у Російській державі і тому мріяли повернутися на батьківщину.

Вищеназваний поділ задунайців на “старих” і “молодих” є досить умовним. Разом з тим, появи двох протилежних груп козаків на Задунайській Січі, погляди яких були різні як в економічному, так і в політичному плані, завдячуємо якраз саме економічному стану Січі. Перевага за Дунаєм покочаного “обивательського” елемента сприяла майновому розшируванню задунайського населення. Втікачі, які потім ставали козаками, приходили за Дунай у пошуках волі і розуміли її кожен на свій лад. Однак більшість вбачала в ній вільне і спокійне ведення власного господарства. Саме розбудові власних господарств присвятила себе більшість козаків.

Вести господарство за Дунаєм було вигідно. Козаки взагалі не сплачували ніяких податків, а лише виконували військову повинність. За службу задунайське козацтво отримувало гроші та продовольство від уряду Туреччини. Якщо козаки ходили на заробітки, то вони сплачували податок турецькому повіреному, який перебував на Січі.

Служилі козаки-січовики жили на Січі в куренях, несли військову службу, – стояли залогою на Січі, отримували гроші та продовольство. У вільний від служби час займалися різного роду промислами чи йшли на заробітки.

Крім служилих козаків-січовиків значне місце посідали одружені козаки, які жили неподалік Січі, займалися мирною працею і в мирний час не виконували військових повинностей. Вони, як і січовики, не сплачували податків турецькому уряду, але віддавали десятину від виробленої продукції на користь січового товариства. В разі гострої потреби у військовій силі із одружених козаків формувалися військові одиниці і у складі Війська буткальських козаків брали участь у військових кампаніях Туреччини. Водночас слід зазначити, що козацькі господарства Задунайської Січі дуже різнилися як за напрямками господарювання, так і за ступенем заможності. Ще наприкінці XVIII ст. на Січі з'явилися представники заможного козацтва, які використовували робочу силу задунайців. Вони ставали майбутніми господарями рибних заводів, сільськогосподарських маєтків та торгових будинків. Підприємства належали заможним козакам – “дукам” чи “срібляникам”, або ж заможній райі. Працювала на цих підприємствах січова сірома – “голоколінчики”, “безштаньки”, які наймали-

ся на роботу і отримували заробіток в натуральному вигляді – рибою. Господарі підприємств на січових землях мали великий ринок найманих робітників із козацької сіроми, який постійно збільшувався. Багато хто із задунайців, власне, й прийшов за Дунай, щоб продати свої руки, свою працю. На початку XIX ст. Задунайська Січ являла собою великий господарський механізм, який складався з багатьох дрібних підприємств різної форми власності.

Безперечно, інтереси заможних козаків не співпадали з інтересами голоти та старого козацтва. Заможна верхівка прагнула до спокійного розвитку без потрясінь та війн. При наявності таких же прав і свобод в Росії, які вона мала в Туреччині, ця соціальна група згідна була повернутися на батьківщину і сподівалася на це. Сірома та старі козаки не бажали повертатися до Російської імперії, бо не сподівалися на краще життя там, звідки мусили тікати.

Заможне задунайське козацтво в його бажанні повернутися на батьківщину підтримувала і переважна частина райї. З остаточним поселенням задунайських запорожців на Верхньому Дунаві в 1814 р. питома вага некозацького населення постійно збільшувалася. За відомостями Іона Делабата, в Добруджі на 1828 р. нараховувалося 1092 двори райї [4, с.53-54]. Незначна віддаленість від кордонів російської держави, певна автономія Задунайської Січі від Туреччини, наявність військової організації та підвладного їй населення приваблювала до себе мирних жителів, які шукали захисту, порятунку чи намагалися проявити свої здібності в тій чи іншій сфері діяльності. Свідчення запорожців, які поверталися до Російської держави, є тому підтвердженням. Козаки запевняли, що турецький уряд не втручається у внутрішні справи не тільки запорожців, а й селян, які живуть з родинами в їх селах [7, с.583; 9, арк.9]. Тому Задунайська Січ і була тим центром, навколо якого консолідувалося християнське населення Добруджі.

З поступовим збільшенням питомої ваги райї на січових землях збільшується її вплив на козацтво. Райя починає вимагати для себе прав та можливостей у вирішенні адміністративних та господарських питань. Тиск райї був ще й тому вагомий, що Січ деякою мірою залежала від населення, яке сплачувало їй податки. На Покрову 1827 р., за свідченням Ананія Коломойця, взагалі сталося нечуване: райя, на чолі з Уласом, кричала: “Багато вже ставили запорожці кошових – нехай і ми, мужики, поставимо” [6, с.771]. Як наслідок – кошовим вибрали Уласового кума Й.Гладкого, платнівського курінного. Присутність райї на загальній козацькій раді свідчить про протистояння райї старим січовикам, про тенденції стирання межі між задунайськими козаками і райєю. Однак слід зазначити, що Й.Гладкий не міг стати головною посадовою особою

на Січі тільки завдяки підтримці “мужиків”. Якби задунайське козацтво не бажало мати курінного Бондаря кошовим, то не вибрало б його на цю посаду і не дозволило б “верховодити” над собою. Подія, що сталася, дає підстави говорити про певну еволюцію взаємостосунків січового козацтва з населенням, що перебувало під юрисдикцією Задунайського Коша.

Бачимо, що задунайське населення більш цікавить розвиток господарства, ніж військові справи. Економічний пріоритет приводить до занепаду військової справи. Військова служба на користь султана стала для задунайських козаків тяжкою і небажаною роботою. Не стимулювала військових занять задунайців навіть платня турецького уряду. Використання козацтва для придушення визвольних рухів християнського населення Османської імперії викликало протест задунайців. Вони навіть боялися показувати своїй військовій вміння, бо не бажали воювати “проти братів по релігії, що билися за визволення” [3]. Як наслідок, в силу внутрішніх та зовнішніх причин, поступово занепадає військова організація задунайських козаків. Військової найми на Січі, коли заможні козаки мали “голоколінчиків” і відправляли їх у військо замість себе, ставали звичним явищем і вже нікого не дивували. Крім того, Задунайська Січ, на відміну від попередніх Січей, не мала конкретного, постійного, добре озброєного ворога, який би змушував козацтво удосконалювати свої військові здібності і змінювати військову організацію. Саме тому зникає власна козацька кіннота та артилерія. В походи козаки вже відправлялися пішки або на човнах по воді (власного флоту вони також не мали). А.Бачинський, розглядаючи історію Задунайської Січі, говорить про те, що “занепало і саме військове розуміння змісту козацтва” [3, с.100]. Аналіз листів військового міністра П.Д.Кисельова та Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора М.С.Воронцова до начальника Головного штабу І.І.Дибича на запит останнього про сучасний стан Задунайської Січі [1, с.167-170; 8, арк.1-5], примушує погодитися з точкою зору А.Бачинського.

На початку XIX ст. на Січі поширюються явища, які свідчать як про її кризове становище так і про певну еволюцію. Катастрофічних масштабів набуває зубожіння сіроми, поширюються пияцтво, хвороби серед “голоколінчиків”, розбійництво серед найбільш бідніших козаків, яке хоч і заборонялося, але, не помічалось користолубивою старшиною, яка мала з розбою прибутки. Показовими були і війни за землі з некрасівцями. Верхній Дунавець був настільки важливим для занять провідними галузями господарства козаків, що штовхнув їх на збройну боротьбу з колишніми своїми союзниками та побратимами.

Нове покоління задунайських козаків піддалося певній деформації під впливом внутрішніх та зовнішніх умов, факторів та подій. Тип козака-

робітника докорінно відрізнявся від ідеалу, створеного запорожцями, і відповідав ідеалу стереотипного уявлення про козаків взагалі. Задунайці, безперечно, вважали себе козаками, але мали власне розуміння козацтва. Вони не змогли відчутти на практиці, що значить бути справжнім запорожцем, чітко дотримуватися жорстких правил та норм поведінки. Новоприбулі козаки прийшли зі своїми нормами і укладом життя, зі своїм власним світоглядом. І щоб якось змінити чи вплинути на них, потрібні були міцні та стійкі традиції, носіями яких повинна бути більшість населення. До того ж ці традиції та звичаї мали втілюватися в реальному житті. А справжніх запорожців ставало дедалі менше. Тому принесені козаками із Запорозької Січі традиції та звичаї поступово занепадали в силу неспецифічних, незвичних, нехарактерних для запорозького козацтва умов.

Значну роль у переселенні Задунайського Коша до Росії відіграли суперечки козаків з Портою, обопільне непорозуміння, жорстка та прямолінійна політика Туреччини щодо козацтва, яка підігривала традиційну ворожнечу між задунайськими запорожцями та турками. Для Османської імперії задунайські козаки були військовою одиницею, яка при розумному та вмілому використанні була досить ефективною. Турецький уряд зовсім не рахувався із традиціями запорожців. До уваги не бралось й те, що козацька Січ завжди була форпостом у боротьбі українського населення з агресією мусульманського світу. Звичайно ж, козаків дуже пригнічувала необхідність воювати разом із мусульманами проти православних, а інколи, навіть, проти чорноморців. Туркам були добре відомі ці настрої. Вони часто вдавалися до погроз, а інколи і до репресій. Тому після кожного походу на греків, сербів та інших християнських народів значно зростав відтік задунайського населення до Російської держави.

Непевності Задунайській Січі додавала і система “опікунства”, за якою кошовий отаман і козаки мали “опікуна” в особі ізмаїльського, браїлівського, мачинського, тульчинського аянов. Це призводило до того, що задунайців було втягнуто в міжусобну боротьбу феодалів турецької держави за владу. Тим самим козаки ставали залежними від різних політичних угруповань, змушені були виступати на боці свого “опікуна” і несли значні людські втрати. Тому хоч Туреччина і була зацікавлена в присутності та підтримці задунайських козаків, але через безліч перешкод і суперечок між козаками та урядом не змогла налагодити міцних союзницьких стосунків. Обопільне непорозуміння Порти і Задунайської Січі було викликане різними ціннісними орієнтаціями, які за півстоліття спільного проживання так і не зблизилися. Через невдалу політику щодо російських втікачів Османська імперія сама штовхала задунайських козаків на зближення з Росією.

Російська ж держава, позбувшись Січі у 1775 р., скоро зіткнулася з новими проблемами. Їх створили ті ж запорозькі козаки, яким, згідно з Маніфестом від 3 серпня 1775 р., не відводилося навіть місця в пам'яті народу. Створена за Дунаєм Січ намагалася продовжувати традиції Запорозької Січі і тим самим притягувала до себе значну кількість втікачів. Російський уряд намагався механічно зупинити цей процес і повертав утікачів. За 1782-1802 рр. російське консульство в Яссах повернуло до Росії 6130 російських підданих, у 1802 р. – 1400, у 1803 – 1446 підданих імперії [3, с. 66]. Масштаби втеч були досить значні. Кордони та військові варти не допомагали. У ліквідації Задунайської Січі уряд вбачав єдиний засіб припинити цей процес. В той же час російське військово командування високо цінувало бойові якості задунайців і, готуючись до нової війни, намагалася залучити козаків на свій бік. Одночасно це привело б до послаблення турецьких кордонів і зміцнило міжнародний авторитет та вплив Росії, особливо серед слов'янських народів.

Російська держава за допомогою різних засобів – від простої агітації до амністії і влаштування переселенців, знаходила підтримку серед задунайців і поступово залучала їх на свій бік. Діяльність російських військових чинів та дипломатів увінчалася успіхом, тому що Російська імперія на відміну від Туреччини знайшла спільну мову з козаками, налагодила міцні зв'язки і вдало використала помилки Османської імперії щодо козаків.

Коли ж кошовим отаманом на Задунайській Січі став Йосип Гладкий, Росії вдалося реалізувати свої плани по поверненню задунайців у межі держави. Саме ця людина наважилася вирішити проблему задунайського козацтва так, як вважала за потрібне: повернула козацький Кіш на батьківщину, коли Російська імперія найбільше цього прагнула.

Головним було саме це – забрати Кіш, а не вихід кошового із Січі. Адже такий випадок вже був, коли до Росії вийшов у XVIII ст. кошовий Т.Помело. Але це на Січі ніяк не позначилося, бо задунайці вибрали нового кошового і життя за Дунаєм йшло у звичайному руслі. Події ж травня 1828 р. фактично поклали край існуванню Задунайської Січі, хоч за числом переселенців вони не дуже відрізнялися від попередніх переходів козаків до Російської держави.

Появу такої людини, як Й.Гладкий, на чолі задунайського козацтва не можна вважати випадковою. Все це є складовою частиною загального процесу внутрішньої еволюції Січі.

Таким чином, головними причинами переходу задунайського населення в межі Російської держави є причини соціально-економічного характеру, які визначили кризу Задунайської Січі, що проявилася в еволюції козацьких традицій та звичаїв.

Водночас причини соціально-економічного характеру тісно перепліталися із політичними причинами повернення задунайського населення на батьківщину. Дві держави – Росія та Туреччина, в умовах підготовки війни між собою намагалися різними засобами (мирними і немирними) підпорядкувати собі козаків. Не витримавши політичного тиску великих імперій, задунайці схилилися до союзу з Російською державою. Поява на політичній арені Й.Гладкого підштовхнула хід подій на Задунайській Січі і сприяла швидкому переходу задунайського населення в межі Російської імперії.

Через загрозу бути знищеними турецькою армією перехід козаків на чолі з Й.Гладким був спішним. Аналіз документів канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора дає підстави говорити, що з Й.Гладким власне січовиків перейшло лише 218 чоловік. Саме така кількість, не добувши визначеного карантинного терміну, пішла з кошовим в розташування російської армії для участі в бойових діях. Страшна небезпека, що чатувала на кожного задунайця, змусила населення Січі тікати до російського берега. Протягом травня 1828 р. російські карантини приймали задунайців. І тільки після штурму Ісакчі, коли про зраду кошового отамана Війська буткальських козаків дізнався турецький уряд, потік вихідців із турецьких володінь припинився. Січ була зруйнована турецькими військами. Населення, що лишилося на території Задунайської Січі, було знищене. Постраждали від переходу частини задунайців до російської держави і ті козаки, які були відправлені Й.Гладким в Сілістрію і стояли залогами в турецьких фортецях.

В інтересах “загальнодержавної користі” російський уряд планував оселити задунайських козаків у західній частині Кавказького хребта. Та ситуація на Кавказі в 20–30-х роках XIX ст. не дозволила цього зробити. Враховуючи резонанс переходу козаків Задунайської Січі в межі Росії, а також заслуги задунайців у минулій війні, уряд Російської держави не міг ліквідувати козачого формування із задунайців і перетворити його на рядовий військовий підрозділ регулярної армії. Принаймні не міг зробити це найближчим часом. Такий крок не сприяв би поверненню колишніх російських підданих у межі держави. Тому із задунайців, що повернулися в межі Російської імперії, в 1828 р. було створене Окреме Запорозьке військо без конкретного місця поселення і чітко визначених військових функцій. Утворене у вирі війни Окреме Запорозьке військо цілих п'ять років перебувало у невизначеному стані, і тільки з виходом указу від 27 травня 1832 р. його подальша доля була більш-менш вирішена. Воно оселялося на Півдні України, отримавши назву Азовського козачого війська, і мало керуватися статутами та положеннями вже існуючих козачих військ Російської імперії.

Джерела та література

1. Епанчев Н. Очерк похода 1829 года в Европейской Турции. – СПб., 1905.
2. Устное повествование бывшего запорожца Никиты Коржа. – Одесса, 1848.
3. Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.
4. Бойко В. Запорозці за Дунаєм // Пам'ятки України. – 1991. – № 6.
5. Голобуцкий В.А. О социальных отношениях в Задунайской Сечи // Исторические записки АН СССР. – М., 1949. – Т.30.
6. Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. – № 4.
7. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
8. Російський державний військово-історичний архів. – Ф.ВУА. – Оп.1. – Спр.885.
9. Державний архів Одеської області. – Ф.1. – Оп.190. – Спр.138.

Х.Ю. Чучман

КОНТАКТИ СОЦІАЛІСТІВ ЛИТВИ ТА ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст.

Українсько-литовські зв'язки мають давню історичну традицію. В окремі періоди своєї історії український і литовський народи були сусідами. Із середини ХІV ст. більшість українських земель на два століття опиняється у складі литовської держави. Створюється єдиний культурний простір Великого князівства Литовського, який видозмінився, але не зник після унії з Польщею у 1569 р. У ХІХ ст. український і литовський народи переживали період піднесення національної свідомості, і їх зв'язки набули нового суспільно-політичного характеру, особливо в останній чверті століття, коли поширились радикальні ідеї, в тому числі соціалістичні. Українці і литовці у той час належали до так званих “недержавних”, “плебейських” народів. Обидві нації втратили свою державність, і їх етнічні землі були розділені між кількома імперіями. Саме ці фактори сприяли налагодженню зв'язків між українцями і литовцями на різному рівні.

На нашу думку, в основі українсько-литовських суспільно-політичних зв'язків останньої чверті ХІХ ст. лежали радикальні ідеї соціальної рівності і національного визволення. Саме серед представників соціалістичних партій виявлені зв'язки, підставою котрих було намагання одночасно з соціальним вирішити і національне питання. Як відомо, ідеї соціалізму закликали до інтернаціональної єдності представників одного класу, незважаючи на національну приналежність. Наявність зв'язків між предста-